

AGRO JAUNO LAIKU KONCEPTS UN IGAUNIJAS, VIDZEMES UN KURZEMES VĒSTURE (1561–1795)

Ervīns Oberlenders

J. Gūtenberga Maincas Universitātes Vēstures nodaļas emeritētais profesors,
LZA ārzemju loceklis, LU goda doktors.
E-pasts: oberlaendere@gmx.de

Raksts vēlīts jautājumam, kāpēc saimnieciskās un sabiedriskās struktūras Austrumeiropā no 16. līdz 18. gadsimtam attīstījās citādi vai salīdzinoši daudz lēnāk nekā Rietumeiropā, tā ka dažreiz tiek runāts par Austrumeiropas “ilgajiem agrariem jaunajiem laikiem”. Pirmajā daļā, balstoties uz aktuāliem pētījumiem vēsturē, tiek īsi aprakstīti Anglijā un Nīderlandē radušies agrariem jaunajiem laikiem raksturīgie sabiedrības modernizācijas procesi un norādīti strukturālie faktori, kas neļāva šiem modernizācijas procesiem Austrumeiropā īstenoties. Otrajā daļā tiek parādīts, ka šie faktori pavisam noteikti atrodami arī Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē, ka tanī pašā laikā tur konstatējami agrariem jaunajiem laikiem raksturīgas gribas pēc sabiedriskām un saimnieciskām pārmaiņām iedīgļi. Zviedrijas loma bija izšķiroša Igaunijā un Vidzemē, kur notika intensīva saskare ar tipiskiem agro jauno laiku reformu projektiem, arī Kurzemes hercogi uztvēra attiecīgos impulsus, kuru ilgtermiņa ietekme uz reģiona iedzīvotājiem līdz šim tikpat kā nav pētīta.

Atslēgas vārdi: modernizācija, saimnieciskā un sabiedriskā struktūra, agrārā satversme, “Austrumeiropas attīstības ceļš”.

I

Agro jauno laiku koncepts, kas kopš pagājušā gadsimta 60. un 70. gadiem vēstures zinātnē ir ieguvis atsevišķa vēstures perioda un zinātnes nozares statusu, ir attiecināms uz trijiem gadsimtiem kopš viduslaiku izskaņas, tāpat apmēram uz laikposmu starp reformāciju un Franču revolūciju.¹ Ar agrariem jaunajiem laikiem vēstures zinātnē tiek saprasts laiks, kas iezīmē pakāpenisko pāreju no viduslaiku struktūrām uz moderniem formējumiem, kad sākumā

“vecais” un “jaunais” tikai ar grūtībām bija nošķirams viens no otra. Šī laikposma beigās, ap 1800. gadu, īpaši Rietumeiropā kļuva skaidri redzamas visu sabiedrību kopumā skārušās pārmaiņas, kas, protams, atsevišķās zemēs izpaudās ar dažādu intensitāti. Bija izveidojušas jaunas saimniecības, sabiedrības, pārvaldes, kā arī izturēšanās formas. Tas attiecināms arī uz agrā kapitālisma formu parādīšanos, kā, piemēram, pāreju uz progresējošu darba dalīšanu ar jauniem preču un naudas darījumu veidiem, kā arī uz pakāpenisku augstāko kārtu – īpaši aristokrātijas varas zaudēšanu. Paralēli tam veidojās agrās modernās valstis ar finanšu varu, centralizētu pārvaldi, varas monopolu, valsts saimniecības politiku, tiesu varu un skolu sistēmu. Tieši šīs agrinās modernās valsts institūcijas veicināja pakāpenisku sabiedrības diferencēšanos un savu pavalstnieku mobilizēšanu un disciplinēšanu, bez kā modernas kapitalistiskas saimniecības formas nemaz nebūtu bijis iespējams realizēt. Tajā pašā laikā valsts un baznīca ar likumdošanas tiesībām un baznīcas audzināšanu mēģināja šīs sociālās pozīcijas un visu sabiedrisko grupējumu izturēšanās formas iespaidot paliekošā veidā.²

Ja runājam par atsevišķiem Eiropas reģioniem un zemēm, šos kritērijus vēsturnieki pēdējo gadu desmitu laikā labprāt arvien vairāk diferencē, neapšaubot paša jēdziena “agrie jaunie laiki” kā konkrēta Eiropas vēstures perioda apzīmējuma atbilstību. Arī Baltijas valstu vēsture šodien itin pašsaprotami tiek aplūkota agro jauno laiku kontekstā, taču nejaudājot, vai iezīmes un attīstība, kas konstitutīvi raksturo agro jauno laiku konceptu, ir saskatāmas arī Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē šo trīs gadsimtu laikā. Vēstures pētniecība ir uzskatāmi parādījusi, ka ar jēdzienu “agrie jaunie laiki” asociētās jaunās formas, īpaši ekonomiskajā un sociālajā jomā, līdz 18. gadsimta beigām vispirms iesakņojās Eiropas rietumos – sākumā Holandē un Anglijā,³ tad nedaudz vājākā formā pārējā Rietumeiropā, taču tikpat kā nemaz Eiropas austrumu daļā, respektīvi, uz austrumiem no līnijas, ko iezīmē tādas upes kā Elba (*Elbe*), Zāle (*Saale*) un Leita (*Leitha*).⁴ Tieši pretēji – Austrumeiropas un Rietumeiropas attīstības ceļi kopš 16. gadsimta aizvien vairāk viens no otra attālinājās, tā ka, runājot par Austrumeiropu, pat tiek runāts par “atdalīšanos no Rietumeiropas attīstības virziena” (*Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*),⁵ kas tādā gadījumā nozīmētu Rietumeiropas un Austrumeiropas saimniecisko un sociālo struktūru savstarpēju atbilstību vēlajos viduslaikos, kas gan tiek apstrīdēta.⁶

Turpretim neapstrīdēta ir vēsturiskā attīstība Eiropas austrumu daļā laika posmā no 16. līdz 18. gadsimtam, kas norisēja citādi vai vismaz ievērojami lēnāk, tā ka šajā kontekstā mēdz arī runāt par Eiropas austrumu daļas “ilgajiem agrajiem jaunajiem laikiem” (*lange Frühe Neuzeit*). Jo šeit vispirms nostiprinājās “pirmskapitālistiski – daļēji feodāli, daļēji feodālām formām līdzīgi – producēšanas veidi” (*vorkapitalistische – teils feudale, teils feudalähnliche – Produktionsweisen*), kā arī “funkcionāli vāji diferencētas sabiedrības” (*funktional wenig ausdifferenzierte Gesellschaften*).⁷ Šai ekonomiskajai un sociālajai “atpalcībai” (*Zurückbleiben*) kā galvenais iemesls ir minami Austrumeiropas agrārie likumi. Tie izcēlās ar to, ka augstākie sabiedrības slāņi bija monopolizējuši privātīpašuma tiesības uz zemi un apstrādājamo lauku zemi, zemnieku pārvietošanās tiesības bija ierobežotas, viņus saistīja zemes apstrādes darbu pienākumi, naudas maksājumu vietā dominēja maksājumi naturālā veidā un ar darbu, zemnieku izspiešana no tirgus, kā arī procentuāli liela neapmaksātā darbaspēka izmantošana dižciltīgo dzimtu muižu saimniecību darbā.⁸ Kamēr Rietumeiropā kļaušas un zemes apstrādes darbu pienākumi pamazām tika atcelti un aizvien vairāk priekšplānā izvirzījās zemnieks, kurš patstāvīgi ieguva un izgatavoja preces, Austrumeiropā zemes īpašnieks turpināja izvērst savu saimniecību, saglabāt zemes apstrādes darbu saistības, kā arī paaugstināt kļaušas. Šeit zemniekam aizvien vēl pretim stājās muižas īpašnieks, kas sevī iemiesoja zemes īpašnieku, dzimtkungu un tiesas kungu, kā arī kārtības un soda varas pārstāvi. Šāds varas koncentrēšanas veids zemes īpašniekiem uz rietumiem no Elbas – ar reti izņēmumiem – bija svešs, jo tur publiskās tiesības bija zemes kunga rokās vai arī viņam tika nodotas, tāpēc pamatots ir Kristofa Šmita (*Christoph Schmidt*) apgalvojums, runājot par agrajiem jaunajiem laikiem, ka muižas vara ir pielīdzināma varas koncentrācijai, savukārt zemes vara (jeb precīzāk: vara, kas izpaudās caur maksājumiem par zemi) ir pielīdzināma varas diferencēšanai.⁹

Tieši muižas vara un muižas saimniecība bija tā, kas kopš 16. gadsimta Austrum- un Viduseiropā, proti, Prūsijas Austrumelbas provincēs, Polijā-Lietuvā, kā arī Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē noteica agrāro likumu pamatu. Tā kļuva par “laikmeta un reģiona struktūru noteicošu institūciju” (*strukturbestimmende epochen- und gebietstypische Institution*).¹⁰ Pretstatā attīstītajiem “Rietumeiropas amatnieciski ražojošajiem reģioniem” šī Austrumeiropas daļa turp-

mākajos gadsimtos ieguva “agrāras nomales statusu” (*des agrarischen Hinterhofs für die Gewerbeflandschaften Westeuropas*).¹¹ Šis masīvās muižas varas – kā kārtības modeļa un saimniecības sistēmas – atīstīšana, kuru kopš 15. gadsimta savu “privilēģiju aizsegā” (*Wall von Privilegien*) veiksmīgi piekopa aristokrātija jeb bruņniecība (Deivids Kirbijs/*David Kirby*) un kura 16. gadsimtā ievadīja tā saucamo otro dzimtbūšanu, ir ļoti nosacīti saistāma ar aizvien pieaugošo Austrum- un Viduseiropas iesaistīšanu kopējā Eiropas tirgū 16. gadsimtā: Austrum- un Viduseiropas muižu īpašniekiem tā piedāvāja preču noietu rietumos (īpaši attiecībā uz labību), uz ko viņi būtu reaģējuši paši ar savu muižas varas nostiprināšanu un muižas saimniecības izvēršanu.¹² Patiesie iemesli jau agrāk aizsāktajai “refeodalizācijai” (*Refeudalisierung*) un no tās izrietošajai atpalcībībai tomēr pirmām kārtām ir meklējami Austrumeiropas dabiskajos procesos, kuri jau visu agro jauno laiku garumā ir būtiski atšķirīgi no norisēm Rietumeiropā: tā ir demogrāfija, tā ir relatīvi zemā urbanizācija, un tā ir lauksaimniecības zemā produktivitāte.¹³

Ja Vidus- un Rietumeiropā pie relatīvi augsta iedzīvotāju īpatsvara bija maz zemes, tad situācija Austrumeiropā bija tieši pretēja: piemēram, 16. gadsimta vidū Holandē dzīvoja 40, Francijā, Vācijā un Anglijā 32 iedzīvotāji uz vienu kvadrātkilometru, savukārt Polijā tikai 21, Ungārijā astoņi, Vidzemē seši, Lietuvā pieci un Krievijā četri iedzīvotāji. Attiecībā uz zemes platību tas iezīmē šādu ainu: Holandē uz katru iedzīvotāju bija 2,5 ha zemes, Anglijā un Francijā – 3 ha, Vācijā – 5 ha; turpretim Ungārijā tie bija 12 ha, Polijā – 15 ha, Vidzemē – 16 ha un Krievijā – pat 35 hektāri.¹⁴ No tā var secināt, ka Eiropas austrumu daļā zemes vērtību vispirms noteica tas, cik daudz zemnieku to apdzīvoja. Sliktas ražas, sērgas un slimības, kā arī karu sekas (kaut vai domājot par karu starp 1558. un 1583. gadu, kas dramatiski nopostīja visu Vidzemi¹⁵) atkārtoti noveda pie tā, ka tā jau plānais apdzīvotības slānis ikreiz tika atkārtoti plicināts. No tā izrietošais darbaspēka trūkums, bez šaubām, bija viens no būtiskākajiem iemesliem zemnieku pakļaušanai, kas aizsākās jau 15. gadsimtā ar zemnieku pārvietošanās tiesību ierobežošanu no lēņa saimniecību īpašnieku puses un 16. gadsimtā rezultējās ar lielākās zemnieku daļas pakļaušanu dzimtbūšanai. Zemnieku un to ģimeņu pārdošana, iznomāšana, mainīšana un atdāvināšana acīmredzot arī Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē kļuva par pašsaprotami akceptētu parādību.¹⁶

Tas, ka muižkungiem vispār izdevās savās muižās nodarbinātos zemniekus novest tādā atkarībā, daļēji, protams, bija sekas ekonomiski vajājamai un tiesiski nenostiprinātajai pilsētu sistēmai Austrumeiropā, kuras ainavu veidoja mazpilsētas, kuru formālās pilsētu tiesības neglāba tās no saimnieciskās nenozīmības. Arī Baltijas telpā bija tikai trīs pilsētas – Rīga, Rēvele (*Reval/Tallina*) un Tērbata (*Dorpat/Tartu*), kurās tirdzniecība un amatniecība aptuveni līdzinājās Rietumeiropas pilsētu līmenim un no kurām divas pirmās kā jūras tirdzniecības pilsētas ļoti būtiski tika integrētas agro jauno laiku un agrā kapitālisma internacionālajā preču un naudas tirgū. Kopumā pilsētas Eiropas austrumu daļā nespēja būt līdzvērtīgas savā lomā centralizētas varas partneriem rietumos, kur pat bieži ieilgušā sastinguma stāvoklī starp karali, pilsētām, aristokrātiju un baznīcu izdevās rast kompromisus, kuri, kā tas iesākumā bija Holandē un Anglijā, radīja apstākļus, lai varētu veidoties elastīgas parlamentāras sistēmas. Tās savukārt pavēra ceļu modernām kapitālistiskām saimniecības formām.¹⁷ Turpretī Eiropas austrumos zemes īpašniekiem, kuriem nebija iespējams kopā ar pilsētām turēties preti aristokrātijas varai, nekas cits neatlika kā tikai “iziet uz kompromisu ar aristokrātiju, kā vārdā tika upurēta ne vien zemnieku labklājība, bet arī pilsētu attīstības iespējas” (*Kompromiß mit dem Adel, dem nicht nur das Wohlergehen der Bauern, sondern auch die Entfaltungschancen der Städte geopfert wurden*). Tas, piemēram, izpaudās aizliegumā pilsētām uzņemt zemniekus – bēgļus. Tāds bija arī 1554. gada landtāga lēmums, ar kuru Vidzemes bruņniecība šo aizliegumu attiecināja uz visām Vidzemes pilsētām, ieskaitot Rīgu. Zemes īpašnieku un aristokrātijas kompromiss liedza, mazākais, uz trim gadsimtiem jebkādas reformu iespējas, kuras būtu vērstas uz sabiedrības diferencēšanu un mobilizēšanu un līdz ar to uz alternatīvu produkcijas un sabiedrības sistēmu attīstīšanu.¹⁸

Arī Austrumeiropas agrārās saimniecības zemā produktivitāte, kura ļoti uzskatāmi un cieši bija saistīta ar darbaspēka trūkumu, ir vainojama Austrumeiropas reģionu atpalicībā iepretim Rietumeiropai. Novecojušas lauku apstrādes metodes un tehnoloģijas palielināja sēju Austrumeiropā 16. gadsimtā tikai četrkārtīgi, kamēr Eiropas rietumu un dienvidu reģionos tas tika panākts septiņkārtīgi.¹⁹ Tikai sākot ar 18. gadsimta vidu, Baltijas telpā atsevišķi bruņniecības pārstāvji mēģināja panākt modernāku lauksaimniecības formu, kā arī būtisku sociālu un ekonomisku reformu (pat tādu

kā zemnieku brīvīšanas) ieviešanu. Taču ierosinājumi sniedzās līdz brīdim, kamēr neapdraudēja pašas bruņniecības privilēģēto stāvokli. Šie centieni palika privātu reformu ideju līmenī un neatstāja arī nekādas ievēribas cienīgas sekas, kuras būtu mazinājušas atšķirības starp Eiropas rietumiem un austrumiem. Tāpat muižu apsaimniekošanas veids agrajos jaunajos laikos Eiropas austrumu daļā drīzāk atbilda pirmskapitālistiskajiem feodālajiem, nevis “kapitālistiskajiem” saimniekošanas principiem. Aristokrātijas interesēs visupirms bija nevis ieguvumi, kas līdzinātos “uzņēmēju” darījumiem, bet gan viņu kārtai atbilstošas eksistences nodrošināšana, izmantojot arī ārpusekonomisku spiedienu, bez kā – tā šķita pašai aristokrātijai – iztikt nevarēja, kas savukārt nepieļāva “kapitālistiskas” atalgojuma un nomas attiecības starp muižas īpašniekiem un zemniekiem un tādējādi arī bremzēja jebkādu būtisku inovāciju ieviešanu.²⁰

II

Ja šeit minētās agro jauno laiku attīstības iezīmes izmanto kā mērauklu un attiecina uz Baltijas reģionu ar turienes lauku aristokrātijas muižām, tur piesaistītajiem zemniekiem un – izņemot Rīgu, Rēveli un Tērbatu – mazattīstītajām mazpilsētām, kā arī maksājumiem naturālā veidā un ierobežoto iekšējo tirgu, tad iepriekš izteiktās atziņas ļauj secināt, ka Igaunija, Vidzeme un Kurzeme, par spīti to daudzveidīgajām un intensīvajām attiecībām kultūras jomā ar Viduseiropu,²¹ pēc šodienas pētniecības standarta ir pieskaitāmas pie “Austrumeiropas attīstības virziena” (*osteuropäischer Entwicklungsweg*) – tā Holms Zundhauzens (*Holm Sundhaussen*). Saskaņā ar šo izteikumu agrajiem jaunajiem laikiem raksturīgā viduslaiku un moderno struktūru līdzaspastāvēšana bija vērojama krietni ilgāk, un moderno struktūru nostabilizēšanās notika ar būtisku noilgumu tikai 19. gadsimta otrajā pusē. Taču tas nebūt neizslēdz iespēju, ka arī Baltijas telpā laika posmā starp 16. un 18. gadsimtu būtu pamanāmi iedīgli procesiem, kuri uzskatāmi kā konstitutīvi agro jauno laiku vēstures konceptam. Šāda pieņēmuma gadījumā būtu nepieciešama diferencēta pieeja šī Baltijas vēstures attīstības virziena pētniecībā. Iezīmes, kas liecina par to, ka šis reģions bija nobriedis agro jauno laiku pārmaiņām, vērojamas jau 16. gadsimtā, kur tikai vēlāk atpazīstamās izpausmes būtu vērts

mērķtiecīgi pētīt. Ziemeļigaunijā un Vidzemē, kur sabiedrības un agrāro likumu izveide – atšķirībā no Kurzemes hercogistes – ne-notika tikai pēc hercoga, respektīvi, pēc toni nosakošās vācu provinces aristokrātijas – tātad bruņniecības izpratnes, to diezgan lielā mērā ietekmēja arī kaimiņvalstis, kuras kopš viduslaiku Livonijas sabrukuma šīs abas provinces pārvaldīja. Šajā gadījumā ierosinājumi galvenokārt nāca no Zviedrijas puses. Meklējot aizsardzību no Maskavas cara Ivana IV (1533/47–1587) militārajiem iebrukumiem, 1561. gadā Ziemeļigaunija nonāca Zviedrijas pārvaldībā, bet pārējā Livonijas daļa tika pakļauta Polijas karalim un Lietuvas lielfirstam. Karalis un lielfirsts Sigismunds II Augusts (1548–1572) pakļāva uz ziemeļiem no Daugavas esošo “Pārdaugavas” Livoniju tiešai Lietuvas (pēc 1569. gada Ļubļinas ūnijas: Polijas-Lietuvas) pārvaldībai, savukārt Kurzemi pēc Prūsijas hercogistes parauga kā mantojamu Polijas-Lietuvas lēņa hercogisti viņš nodeva Vācu ordeņa Livonijas atzara pēdējam ordeņmestram Gothardam Ketleram (*Gotthard Kettler*). 17. gadsimta 20. gados zviedri iekaroja Vidzemes lielāko daļu, pirms cars Pēteris I 1710./1721. gadā pievienoja Igauniju un Vidzemi Krievijas impērijai. Kurzeme no 1561. līdz 1795. gadam, tātad 234 gadu garumā, palika Polijas-Lietuvas lēņa hercogiste un saglabāja tajā laikā zināmu patstāvību, kas tai vismaz 16. un 17. gadsimtā palīdzēja izvairīties no svešas ietekmes. 1795. gadā Polijas-Lietuvas dalīšanas rezultātā arī Kurzemes hercogiste tika pievienota Krievijas impērijai. Tā kā šajās trijās teritorijās vācu bruņniecība pastāvēja uz *status quo*, pat neatlaidīgi centās saglabāt savas privilēģijas un līdz ar to arī iespējami neizmainītas ekonomiskās un sociālās struktūras, par spīti virskundzības (*Oberherrschaft*) nomaiņai, rodas šāds jautājums: cik lielā mērā minētā virskundzība savas integrācijas politikas ietvaros konkrēti Kurzemē, ņemot vērā turienes hercogu centienus saglabāt muižniecības politisko ietekmi, vispār bija ieinteresēta ierosināt un realizēt uz modernizāciju orientētas pārmaiņas? Bez tam jāņem vērā arī fakts, ka Polijas-Lietuvas un Krievijas impērijas agrārie likumi lielā mērā saskanēja ar Baltijas zemju agrārajiem likumiem. Tādējādi šajā jautājumā būtiski reformu ierosinājumi nemaz arī nebija gaidāmi.

Arī Polijas-Lietuvas karaļa vara, raugoties uz sociālekonomiskajām struktūrām Vidzemē, ne īpaši pauda vēlmi pēc pārmaiņām. Gluži pretēji – ņemot vērā Vidzemes un Kurzemes pakļaušanos Polijas-Lietuvas varai, karalis un lielfirsts Sigismunds II Augusts

1561. gadā visai bijušai Livonijas, tātad Vidzemes un Kurzemes aristokrātijai piešķīra savā vārdā nodēvētās “Sigismunda Augusta privilēģijas” (*Privilegium Sigismundi Augusti*), kurās tiesiski tika fiksētas vēlo viduslaiku sabiedriskās un ekonomiskās struktūras, tostarp arī igaunņu un latviešu zemnieku pilnīga atkarība no muižu īpašniekiem.²² Acīmredzot tādējādi viņš gribēja nodrošināties ar pilnīgu bruņniecības atbalstu karā pret Maskavas caristi, kuras karaspēka daļas bija ieņēmušas un pakļāvušas gandrīz visu Vidzemi. Tā kā Vidzemē karadarbība norisinājās līdz 1582. gadam, Polija-Lietuva savu ietekmi te varēja realizēt tikai pēc tam un arī tikai dažu gadu desmitu garumā. Sigismunda II sekotāji – Stefans Batorijs (*Stefan Bathory*, 1576–1586) un Sigismunds III Vāsa (*Sigismund III. Wasa*, 1587–1632) vēlāk atkārtoti ignorēja vairākus svarīgus *Privilegium Sigismundi* lēmumus, piemēram, aktīvi atbalstot pretreformācijas kustību, jo viņiem reliģiskā vienotība kalpoja kā svarīgs instruments savas impērijas vienotības nodrošināšanai.²³ Taču bijušās Livonijas bruņniecībai daudz bīstamāka šķita Vidzemes administratīvā pārveide pēc Polijas parauga, kuras mērķis bija vācu pārvaldes likvidēšana un svarīgu amatu uzticēšana poļiem un lietuviešiem.²⁴ Tas gan drīzāk apdraudēja bruņniecības īpašo politisko statusu nekā ekonomiskās attiecības.

“Glābiņš” bruņniecībai beidzot nāca no Zviedrijas, kad karalis Gustavs II Ādolfs (1611–1632) 17. gadsimta 20. gados, pirms tam jau okupējot Ziemeļigauniju, ieņēma arī Vidzemes lielāko daļu. Taču Zviedrijas karalis ļoti negribīgi un ļoti vispārīgi apstiprināja bruņniecības tiesības un privilēģijas, jo viņam pirmām kārtām interesēja nodokļi, kurus varēja iegūt no Baltijas provincēm un kurus viņam šejienes vācu pārvalde reiz bija solījusi. Šie maksājumi Zviedrijas karalim bija steidzami nepieciešami, lai viņš varētu realizēt Viduseiropā savus tālejošos militāros nodomus. Taču viņš gribēja realizēt būtiskas reformas, kas būtu saistītas ar politiskās, tiesiskās un sociālās jomas pielīdzināšanu attiecībām, kādas bija pašā Zviedrijā. Ko tas konkrēti nozīmēja, to patiesībā divus gadu desmitus iepriekš jau nepārprotami bija noteicis vēlākais Zviedrijas karalis Kārlis IX (1604–1611) un Gustava II Ādolda tēvs, kad 1601. gadā tika vestas sarunas ar Vidzemes bruņniecības pārstāvjiem, kuri tolaik gribēja iesaistīties karaļa Kārļa IX sāktajā karā Zviedrijas pusē pret Polijas karali. Tas nozīmēja vispārēju Zviedrijas tiesas sistēmas pārņemšanu un zemnieku dzīves apstākļu uzlabošanu, pielīdzinot tos Zviedrijā

esošajiem apstākļiem. Tā kā Zviedrijā bija tikai brīvie zemnieki, tad arī šeit tas nākotnē nozīmēja zemnieku brīvlaišanu. Nav nekāds brīnums, ka Vidzemes bruņniecības pārstāvji šo 1601. gadā pieņemto lēmumu uztvēra kā savas “pārmantotās” varas pār zemniekiem aizskaršanu un ļoti asi to noraidīja, jo, viņuprāt, zemnieku brīvlaišana nozīmētu lielu apdraudējumu zemei.²⁵

Taču visai drīz Igaunija, Vidzeme un Kurzeme tika atkal konfrontētas ar jauniem līdzīgiem reformu plāniem, jo šoreiz Gustavs II Ādolfs kopā ar savu kancleru Akselu Uksensērnu (*Axel Oxenstierna*) pašā Zviedrijā ieviesa plašas administratīvas, konstitucionālas un organizatoriskas izmaiņas, kuras visas bija vērstas uz agrariem jaunajiem laikiem raksturīgo varas koncentrēšanu un līdz ar to valsts varas nostiprināšanu gan iekšzemē, gan ārpolitikā. Tas skāra daudzas sfēras, sākot ar tiesu reformēšanu, jaunu aristokrātijas privilēģiju noteikšanu, luteriskās kā valsts reliģijas ieviešanu, centrālas finanšu pārvaldes izveidi, stingru kancelejas noteikumu ieviešanu, līdz pat pirmo nozaru ministriju izveidei, kā arī armijas lietu jaunu organizāciju ar rekrūšu regulētu mobilizāciju. Karalis vēlējās, pamazām integrējot Igauniju un Vidzemi Zviedrijas sastāvā, šīs pārmaiņas ieviest arī Baltijas provincēs, taču viņa karadarbības un agrās nāves dēļ šīs reformas palika nerealizētas. Vēl vairāk – karalienes Kristīnas (1644–1654) aizbildnības valdība vispirms izšķīrās par to, ka Vidzemei ar 1634. gada konstitūciju ir atkal piešķirama plaša politiska pašpārvalde. Šis lēmums patiesībā slēpa bažas par to, ka labi organizētā provinces aristokrātija caur plašu integrēšanos varētu panākt pārmērīgi lielu līdztiesīgumu valsts jautājumos un tādējādi apdraudēt zviedru valsts muižniecības ekskluzīvo lomu. Taču tajā pašā laikā kā bezierunu priekšnosacījums šai pretimnākšanai tika izvirzīts nosacījums, ka Vidzemes muižniecība pietiekami daudz līdzekļu novirzīs Zviedrijas lielvaras politikas īstenošanai. Tikai 17. gadsimta beigās, kad Stokholma nāca pie atziņas, ka metropoles finansiālās vajadzības ar Vidzemes pašpārvaldes līdzekļiem nav nosedzamas, Zviedrijas karalis Kārlis XI (1660–1694) atkal intensīvi pievērsās karaļa Gustava II Ādolda uzsāktajiem integrācijas plāniem.²⁶

Viens no nozīmīgajiem reformu projektiem, ko Baltijas provincēs karaļa Gustava II Ādolda laikā uzsāka ģenerālgubernators Johans Skite (*Johan Skytte*), bija tiesu sistēmas pārkārtošana, kas rezultējās ar 1634. gadā pieņemtiem jauniem Zemes tiesas noteikumiem. Ja

būtu izdevies šos noteikumus sekmīgi ieviest, tad Vidzemes dižciltīgo muižnieku tiesa būtu stipri ierobežota par labu karaliskajām instancēm. Taču tas neizdevās, un vidējā un zemākā tiesa gandrīz pilnībā palika provinces aristokrātijas rokās. Savukārt veiksmīgāk norisēja baznīcas reformas, ja runā par luteriskās ticības pieņemšanu kā par svarīgāko impērijas vienotāju.²⁷ Šajā ziņā Zviedrijas baznīcas politika arī Baltijas provincēs bija daļa no Zviedrijas lielvaras politikas un Zviedrijas varas leģitimizācija bija viens no tās svarīgākajiem uzdevumiem.²⁸ Tās ietvaros bija paredzēts, ka baznīcas draudžu skolās arī igauņu un latviešu bērniem ir iespēja apgūt lasīt- un rakstītprasmi mātes valodā. Šis bija ne tikai reliģiska rakstura audzināšanas pasākums. Raugoties perspektīvā, tam pirmām kārtām bija jānāk par labu Zviedrijas valsts integrācijas centieniem, kas tiktu realizēti lokālā mērogā. Taču, par spīti apbrīnojami labi organizētiem pasākumiem, tautas skolu sistēma Baltijas provincēs attīstījās gausi. Arī Bībeles latviskojums (1689), Jaunās Derības tulkojums igauņu valodā, kā arī dažādu baznīcas grāmatu izdošana kalpoja primāri tam pašam mērķim, proti, centieniem tautu sasniegt tautas valodā. Taču šiem uzdevumiem bija arī liela nozīme igauņu un latviešu rakstu valodas attīstībā. Rīgā, Rēvelē un Tērbatā tika izveidotas ģimnāzijas. Savukārt *Academia Gustaviana* Tērbatā – otrā zviedru universitāte tūlīt pēc Upsalas universitātes, kas tika dibināta 1632. gadā karaļa Gustava II Ādolda valdīšanas laikā, jau 1656. gadā tika slēgta un tikai 1690. gadā atkal atsāka darbu.²⁹ Tas norāda uz to, ka augstākās izglītības iecerēm Zviedrijas valdīšanas laikā diemžēl bija iss mūžs. Pamatā tās tātad bija baznīcas reformas, kas Vidzemē un Igaunijā tika īstenotas pēc stingra Zviedrijas parauga un kas atstāja vispaliekošākās pēdas. Svarīgākais bija 1686. gadā pieņemtais un visai Zviedrijas karalistei saistošais Baznīcas likums, kas 1690. gadā stājās spēkā arī Baltijas provincēs, par spīti bruņniecības sīvajai pretestībai, kura cīnījās par savām patronāta tiesībām un līdz ar to par savu balsstiesību paturēšanu baznīcas jautājumos. Tik tiešām Baltijas provinču pilnīga garīdzniecības integrācija Zviedrijas karalistes baznīcas sistēmā kalpoja arī tam, lai daļēji mazinātu bruņniecības varu, jo mācītājiem bija pilnībā jāseko Zviedrijas karaļa likumiem, ar ko lokālā līmenī varēja pamatīgi nostiprināt baznīcas kā “tautas audzinātājas” lomu un līdz ar to vienlaikus izmantot baznīcu kā sociālās disciplinēšanas instrumentu. Šajā laikā Igaunijas un Vidzemes baznīcas sistēmā

ieviestās organizatoriskās struktūras saglabājās vēl ilgi arī Krievijas cara valdīšanas laikā, kaut arī līdz ar 1710./1721. gadā atjaunotajām dižciltīgo īpašajām tiesībām mācītāji atkārtoti nokļuva dižciltīgo baznīcas patronu ietekmē.³⁰

Baznīcas likumi stājās spēkā jau karaļa Kārļa XI laikā, kurš kopš 17. gadsimta 80. gadiem uzsāka reformas, kuras bija virzītas uz konsolidāciju absolūtisma garā Zviedrijas karalistes vienotas pārvaldes ietvaros. Karaļa Kārļa XI politikai tieši Baltijas provincēs vajadzēja izpausties kā plašām politiskām, tomēr galvenokārt kā sociālām un ekonomiskām pārmaiņām pastāvošās kārtības reformēšanai; tāpēc, gluži tāpat kā karaļa Gustava II Ādolfa politikai, arī šai politikai bija raksturīga agrajiem jaunajiem laikiem piemītošā gatavība uz pārmaiņām, kas 17. gadsimtā kā Zviedrijā, tā arī Baltijas provincēs atradās ārpus feodālās pasaules redzējuma.³¹ Šī politika, kurai bija iespējami pilnīgi jāpakļauj Baltijas provinces tiešai karaļa varai, kopš 17. gadsimta 80. gadiem aptvēra gandrīz visas dzīves sfēras: pārvaldi, tiesu sistēmu, nodokļu sistēmu, armijas lietas un baznīcas jautājumus. Par sviru šajā procesā kalpoja muižu redukcija, ar ko karalis cerēja ne tikai uzlabot Zviedrijas finansiālo stāvokli, ko bija krietni paputinājuši kari ar Dāniju un Brandeburgu, bet arī disciplinēt aristokrātiju un uzlabot zemnieku stāvokli. 1680. gadā Zviedrijas parlaments *Riksdag* nolēma atgūt visas līdz šim izrentētās kroņa muižu zemes, tostarp arī Vidzemē un Igaunijā, kā arī pārbaudīt visus privātīpašniekus, vai tie nav nelikumīgi piesavinājušies kroņa zemi. Rezultāti tika apkopoti zemes kadastrā, kura mērķis bija nodokļu ieņēmumu izlīdzināšana un reizē arī paaugstināšana. Neraugoties uz aristokrātijas sīvo pretošanos, kroņa pārvaldībā nonāca veselas piecas sestdaļas apstrādātās zemes Vidzemē un apmēram puse apstrādātās zemes Igaunijā. Zemes pārvaldīšana tika uzticēta valsts ierēdņiem, līdz ar to ieņēmumi par zemi tika būtiski paaugstināti. Tika nolemts, ka mazas un ne tik ienesīgas muižas turpinās izrentēt līdzšinējiem muižu īpašniekiem (tātad ne vairs izsniegs kā lēni bez maksas; šis solis vienlaikus nozīmēja lēņu sistēmas likvidēšanu Baltijas provincēs). Tāpat tika pieņemts lēmums ar nomas modalitātes stingru noteikumu ieviešanu būtiski mainīt muižnieku-zemnieku attiecības. Dižciltīgajam muižas nomātājam turpmāk bija jāklūst par “uzņēmēju”, kas apsaimnieko valsts īpašumu. Bez tam tika ierobežota patrimonālās tiesas vara, zemnieku darbs un maksājumi tika stingri normēti, kā arī tika izslēgta iespēja šīs nodevas paaug-

stināt.³² Acīmredzot karalis Kārlis XI Baltijas provincēs nākotnē bija iecerējis arī zemnieku brīvīšanu, jo jau redukcijas politikas pašā sākumā 1681. gadā viņš Vidzemes aristokrātijai darīja zināmu savu nolūku, proti, kroņa muižas zemēs likvidēt “nožēlojamo verdzību” (*miserable Sklaverei*), kā arī aicināja dižciltīgos savās muižās sekot viņa piemēram. Droši vien tas bija ne tikai nodoms mazināt aristokrātijas ietekmi un tādējādi ar brīvu zemnieku pozīciju pāņākt zināmu pretsvaru dižciltīgo opozīcijai. Tā bija pārliecība, ka saskaņā ar karaļa merkantilistisko politiku arī Baltijas provincēs ir intensīvi veicināma amatniecības un ražošanas attīstība, kas izpaustos, piemēram, kā manufaktūru veidošana, kam savukārt ir nepieciešami kaut vai pieejami darbaspēka resursi. Un tas ir sasniedzams tikai ar zemnieku mobilitātes ieviešanu. Bruņniecības reakcija uz šo karaļa priekšlikumu acīmredzot bija tik noraidoša, ka lika karalim daļēji piekāpties un attiecināt brīvīšanu tikai uz tiem zemniekiem, kuri muižu redukcijas politikas rezultātā nonāca kroņa pārvaldībā esošajās muižās. Nodoms par pārējo zemnieku brīvīšanu tika atlikts un, neskatoties uz atsevišķiem zemnieku dzīves apstākļu uzlabojumiem, beigu beigās tā arī netika īstenots.³³ Šī rēķināšanās ar muižniecības zūdošo lojalitāti tomēr nekavēja karali Kārli XI realizēt ieceri: uz nemitīgajiem Vidzemes muižniecības protestiem, kas bija vērsti pret visiem viņa reformu pasākumiem, viņš atbildēja, pēkšņi, proti, 1694. gadā, atceļot tā dēvēto Vidzemes pašpārvaldi un pilnībā pakļaujot Vidzemi centrālajai varai Stokholmā. Līdz ar to Baltijas provinču integrācija Zviedrijas karalistes sastāvā vismaz formāli bija noslēgta.

Tas, ka Kārļa XI uz nākotni orientētās sociālekonomiskās un strukturālās pārmaiņas beigās tomēr neizdevās realizēt, bija tikai daļēji saistāms ar muižniecības ietiepīgo pretestību. Tāpat nevar teikt, ka, uzsākot reformas, Zviedrija par maz būtu rēķinājusies ar tām struktūrām, kādas Baltijas provincēs bija izveidojušās vēsturiski. Izšķirošais izrādījās fakts, ka Vidzeme un Igaunija atkal no jauna negaidīti piedzīvoja kunga maiņu un ka tās tika pievienotas Krievijas caristei, kuras attīstības pakāpe krietni atšķīrās no tās, kāda tā bija sasniegta 17. gadsimtā Zviedrijā. Cars Pēteris I (1682/87–1725) neiebilda pret konfliktu, kuru savā starpā nikni uzturēja Zviedrijas karalis un Igaunijas un Vidzemes muižniecība. Tieši otrādi – lai iegūtu šīs provinces, viņš 1709./1710. gadā lika lietā visu, lai pasniegtu sevi kā bruņniecības glābēju no “zviedru kalpības”

(*schwedische servitude*), kurš padarīs karaļa Kārļa XI ieviestās reformas par spēkā neesošām un atjaunos bruņniecībai tās kādreizējās privilēģijas. Tik tiešām, viņš arī atjaunoja “godājamu bruņniecību un tās kopību” (*eine Wohlgebohrne Ritter- und Landschaft*) ar maz ierobežojumiem un ar “iepriekšējo stāvokli un brīvību” (*vorigen Stand und alte Freyheit*),³⁴ atcēla Zviedrijas redukcijas politikas rezultātā ieviestās izmaiņas un tādējādi ieguva Igaunijas un Vidzemes muižniecības lojalitāti. Viņš tai deva rīcības brīvību jautājumos, kas skāra zemniekus, kā rezultātā muižas zemnieku stāvoklis Krievijas valdīšanas laikā – salīdzinājumā ar Zviedrijas centieniem – atkal pasliktinājās. Igaunijas un Vidzemes pāriešana Krievijas impērijas pārvaldībā nozīmēja vienīgā plašā, agro jauno laiku garam atbilstošā modernizācijas mēģinājuma šajā reģionā pilnīgu neveiksmi. Par neveiksmi tā uzskatāma pat tad, ja atsevišķi Zviedrijas karalistes pieņemtie likumi un reformu aizsākumi, kas galvenokārt skāra tiesu sistēmu, izglītības sistēmu ar tās sākotnēji ļoti vāji funkcionējošo organizāciju un baznīcas sfēru, darbojās līdz 18. gadsimtam, respektīvi – kad Krievijas valdība tos atkal atjaunoja.³⁵ Tikai Katrīna II (1762–1794) 18. gadsimta 80. gados ar vietvaldības likumu, kā arī ar pilsētu un dižciltīgo kārtas likumu ieviešanu pēc Krievijas parauga mēģināja mazināt bruņniecības varu par labu konsekventai Baltijas provinču integrācijai Krievijas impērijā. Taču jau drīz viņas dēls un pēctecis Pāvils I (1794–1801) atcēla šos, kā acīmredzot viņam šķita, pārargos lēmumus. Šeit bez ievēribas nedrīkst atstāt faktu, ka Baltijas provinču aristokrātijas pārstāvji ieņēma svarīgus amatus Krievijas impērijas dienestā un prata tos izmantot savās interesēs. Ja runā par agro jauno laiku modernizācijas pamatiem Baltijas provincēs, kas bija Krievijas impērijas sastāvdaļa, tad tas notika tikai 19. gadsimta sākumā un arī tad gausi un tikai spēcīgas Sanktpēterburgas varas ietekmes rezultātā, kā to apliecina bezzemes (!) zemnieku brīvlaišana Igaunijā 1816. gadā, Kurzemē 1817. gadā un Vidzemē 1819. gadā. Tikai tad, kad igauņiem un latviešiem vairāku etapu garumā beidzot 1865. gadā tika piešķirtas tiesības uz zemi un kad 19. gadsimta vidū tika ieviesta labi funkcionējoša elementārskolas izglītība, kas līdz astoņdesmitajiem gadiem atradās bruņniecības, respektīvi, garīdzniecības uzraudzībā, var runāt par priekšnosacījumu radīšanu sociālai caurlaidībai un mobilitātei un līdz ar to ekonomiskām alternatīvām.

III

Atšķirībā no Igaunijas un Vidzemes Polijas-Lietuvas lēņa hercogisti Kurzemi (1561–1795) neskāra nekādas ietekmes no ārpuses, kas būtu novedušas pie sociālo un ekonomisko struktūru izmaiņām. Tas nenotika ne 16. un 17. gadsimtā lēņa kunga Polijas karaļa un Lietuvas lielfirsta valdīšanas laikā, ne arī 18. gadsimtā Krievijas caru spēka ietekmē, kuri šajā laikā bija pakļāvuši gan Poliju-Lietuvu, gan Kurzemes hercogisti savai plašajai ārpolitikai. Pirmkārt, šim abām monarhijām bija ļoti līdzīgi agrārie likumi, un, otrkārt, acīmredzot tās bija ieinteresētas tādā “mazā valstī” (*Kleinstaat*) kā Kurzeme, kuras iekšējā attīstība bija atkarīga no ilgstošā konflikta starp hercogu un bruņniecību par varas saglabāšanu un varas paplašināšanu, lai pēc iespējas nemainīgas paliktu pastāvošās attiecības, jo šī konflikta uzturēšana tām nodrošināja maksimālas ietekmes iespējas. Savukārt Kurzemes bruņniecība, neraugoties uz atsevišķām personībām, īpaši 18. gadsimta otrajā pusē, neattīstīja nekādus reformu plānus, kas būtu ļāvuši saskatīt gatavību uz būtiskām pārmaiņām. Daudz vairāk tā izsmēla sevi, visiem iespējamiem līdzekļiem aizstāvot savas privilēģijas, piemēram, tās, kuras bija noteiktas *Privilegium Sigismundi Augusti*, *Privilegium Gotthardinum* (1570) un daļēji arī *Formula Regiminis* (1617).³⁶ Tas, bez šaubām, noteica ekonomisko un sociālo stagnāciju. Izšķirošs šajās bruņniecības “aktivitātēs” bija 1791. gada bruņniecības pārstāvju satversmes projekts, ar ko bruņniecība, pilnībā atņemot varu hercogam, gribēja panākt bruņniecības vienvaldību un stingri noteikt pārmantotās sabiedrības struktūras, kā arī nodrošināties pret jebkurām participācijas prasībām, kuras varētu nākt no sevi piesaistošo pilsētu pilsoņu puses. Šī bruņniecības iecere, kura, no vienas puses, instrumentalizēja apgaismības idejas un to izteiksmes veidu veco kārtu izpratnē, no otras puses, bija caurvīta ar nicinājumu pret zemniekiem un naidīgumu pret pilsoņiem,³⁷ tomēr neguva atbalstošo pārsvaru Polijas-Lietuvas valsts sanāksmē (*Sejm*). Tātad aktuāls paliek jautājums, vai hercogi no savas puses ienesa pastāvošajās attiecībās kādus impulsus, kas būtu kvalificējami kā agrajiem jaunajiem laikiem raksturīgas pārmaiņas.

Šādi impulsi ir pamanāmi, piemēram, hercoga Gotharda (1561–1587) baznīcas politikas veidošanā, kur rokrokā gāja konfesionalizācijas process un sociālā disciplinēšana; tāpat arī hercogu Vilhelma (1587–1616) un Ernsta Johana (1737–1740 un 1763–1769) varas

centralizēšanas mēģinājumos, kuros ir atpazīstamas absolūtistiskas tendences. Tas pats arī vērojams hercoga Frīdriha (1587–1642) pilsētu atbalsta politikā, kurš – līdzīgi kā viņa pēcteči – nopietni atbalstīja pilsētas kā potenciālos sabiedrotos konfliktā pret bruņniecību; merkantilistiskajā hercoga Jēkaba (1642–1681) ekonomiskajā politikā; hercoga Frīdriha Kazimira (1682–1698) pēc Francijas piemēra realizētajā galma veidošanā; hercogu Ernsta Johana un Pētera domēņu jeb hercoga muižu politikā (*Domänenpolitik*), kā arī hercoga Pētera izglītības politikas mērķos. Visi šie centieni bija hercogu iniciatīva, kuri Rietumeiropā uzturējās bieži un parasti arī ilgākus laika periodus, tā ka viņi savas idejas aizguva tieši tur. Taču svarīgi būtu šos impulsus “agro jauno laiku koncepta” kontekstā aplūkot jaunā gaismā, proti, mēģināt noskaidrot, vai tās bija tikai Rietumeiropai radniecīgas refleksijas, kas izpaudās konfliktā ar augsti privileģēto bruņniecību, vai arī tos var interpretēt kā agrariem jaunajiem laikiem raksturīgu izpausmi – hercogu gatavību uz pārmaiņām ar mērķi paplašināt varu. Tāpat būtu pētāms, vai šie impulsi kaut kādā veidā izmainīja institūciju darbību un, pats galvenais, vai radīja izmaiņas pavalstnieku izturēšanās modelī. Noslēgumā tiks ieskicēti daži tālāk rosinoši jautājumi. Tas tiks darīts, ilustrējot problēmas uz hercoga Gotharda baznīcas politikas un hercoga Jēkaba merkantilistiskās ekonomikas politikas fona.

Laikā, kad Gothards Ketlers kļuva par Kurzemes hercogu, viņam vispirms vajadzēja šo “valsti”, ko vēlāk pārvaldīt, sev “iekārtot”. Bruņniecības privilēģijas stipri ierobežoja viņa iespējas centrālas pārvaldes izveidē un viņam vēlamu ierēdņu izvēlē. Taču bija viena institūcija, kurai hercogs ne tikai patika savas personiskās pārliecības dēļ, bet kuru arī viņš meklēja savām dienesta vajadzībām, proti, tā bija baznīca. Baznīcas sistēmas visu aptverošā jaunā kārtība un tās nākotnē iecerētā kontrole regulāru vizitāciju formā jau no paša sākuma bija hercoga Gotharda politikas viens no galvenajiem mērķiem. Bija iecerēts, ka jaunā baznīcas kārtība kalpos ne tikai tam, lai luteriskā mācība izplatītos viņa “Dieva zemītē” (*Gottesländchen*), it īpaši kas attiecās uz stingru norobežošanos no katoļiskā lēņa kunga; jaunajai kārtībai vajadzēja arī radīt tiešu piekļuvi lielākajam vairumam viņa pavalstnieku, kuri atradās pilnīgā savu muižas kungu atkarībā. 1567. gadā Gotharda pirmajā sasauktajā landtāgā viņš ierosināja “Baznīcas pārvaldes kārtību” (*Ordnung des Kirchenregiments*),³⁸ un jau trīs gadus vēlāk tika pasludināta jaunā

baznīcas kārtība, kura visstingrākajā baznīcas audzināšanas garā regulēja visus baznīcas jautājumus, sākot ar grēku nožēlošanu līdz baznīcas zvaniķa un ķestera pienākumiem.³⁹ 1572. gada landtāgā, veicinot “labas uzraudzības un kārtības izveidi garīgās un laicīgās dzīves jautājumos” (*Stiftung guter Polizey und Ordnung in geistlichen und Profan Sachen*),⁴⁰ viņš – apzināti vai neapzināti – radīja ciešu savienību starp baznīcu un laicīgo varu. Konfesionalizācijas process ir ļoti nozīmīgs solis arī agro jauno laiku konceptā, kas kā izšķiroši svarīgu priekšnosacījumu apzinātam un disciplinētam modernā cilvēka dzīvesveidam paredz, ka cilvēku izturēšanās ir atbilstoša konfesijai un ka baznīcas likumi tiek paklausīgi pildīti. Taču, kā var secināt no vizitāciju aktīm, dekrētiem un sprediķiem, hercogistes pastāvēšanas laikā reliģiskā ietekme, par spīti visām kontroles instancēm, ikdienā nebūt nav veidojusies baznīcas un laicīgās varas kārtībai atbilstošā formā. Acīmredzot liela daļa latviešu veiksmīgi izvairījās no baznīcas priekšrakstiem un piekopa tradīcijas, kuras baznīca kvalificēja kā pagāniskas.⁴¹ Vai no tā var secināt, ka hercoga Gotharda un viņa pēcteču baznīcas politikai bijusi maza ietekme uz latviešiem, lauku iedzīvotājiem? Vai tas nozīmētu, ka tai bijis pat kontraproduktīvs efekts un ka tā provocējusi latviešus uz opozīciju? Līdz šim šie jautājumi nav atbildēti – ne attiecībā uz hercoga baznīcas politikas politiskajiem nolūkiem, kas sniedzās ārpus reliģiskās jomas, ne arī attiecībā uz iemesliem, kāpēc tai bija salīdzinoši mazs iespaids uz latviešiem, jo īpaši ņemot vērā Zviedrijas baznīcas politikas piemēru, kas 17. gadsimtā Vidzemē tika realizēta veiksmīgāk. Būtu nopietni pārskatāmi jautājumi, kas skar laicīgās varas, baznīcas un iedzīvotāju attiecības hercogistē, neapejot arī Kurzemes mazpilsētu kārtības regulēšanas likumus (*Policeyordnungen*), kuri, iespējams, vairāk nekā baznīcas priekšraksti ir ietekmējuši iedzīvotāju – pārsvarā vāciešu izturēšanās normas mazpilsētās.

Kurzemes hercogistes vēstures veidošanās lielā mērā ir notikusi caur hercogu mēģinājumiem paplašināt varu iepretim vienīgajam politiski relevantajam spēkam – bruņniecībai. Stiprināt hercoga varu uz bruņniecības tiesību rēķina, cerot uz ārvalstu atbalstu, centās gan hercogs Vilhelms, gan hercogs Jēkabs, gan hercogs Ernsts Johans. Vilhelms cerēja uz Polijas atbalstu, Jēkabs – uz savas internacionāli orientētās merkantilistiskās politikas panākumiem, bet Ernsts Johans mēģināja izmantot savu izcilo pozīciju kā Krievijas impērijas reģents. Šim nolūkam lietotie līdzekļi atbilda agrajiem jaunajiem

laikiem raksturīgai “varas koncentrācijas” tendencei. Hercogs Vilhelms savos (drīzāk neveiklajos) centienos disciplinēt muižniecību, visticamāk, bija inspirējies no kaimiņu Prūsijas hercogistes. Tur markgrāfam Georgam Frīdriham no Brandenburgas-Ansbahas, par spīti līdzīgām izejas pozīcijām kā Kurzemē, izdevās izveidot stabilu laicīgās varas pārvaldes sistēmu (*obligkeitliches Regiment*),⁴² turklāt saņemot pilnīgu rīcības brīvību no Polijas karaļa Stefana Batorija puses, kurš arī kā pilnīgi nepamatotas noraidīja visas Prūsijas dižciltīgo sūdzības. Pretēji karalim Stefanam Batorijam viņa pēctecis Sigismunds III Vāsa izmantoja 1617. gadā Kurzemes iekšzemes konflikta saasināšanos krasu izmaiņu veikšanai.⁴³ Viņš ne tikai atcēla hercogu Vilhelmu, bet arī pieņēma konstitucionālo likumu *Formula Regiminis*, kā arī zemes tiesības *Statuta Curlandica*,⁴⁴ ar kurām tika noteiktas turpmākās hercoga un muižniecības tiesības un kuras nākotnē liedza hercogiem jebkādas centralizēšanas mēģinājumus.

Hercogs Jēkabs, hercoga Vilhelma dēls, kurš 1642. gadā pārņēma varu no sava tēvoča Frīdriha, kuram pašam bērnu nebija, izvairījās no jebkādam tiešām bruņniecības provokācijām un mērķtiecīgi attīstīja hercogistes saimniecisko potenciālu. Viņa ideja bija šāda: ar modernu racionālu saimniekošanu un iesaistīšanos internacionālā tirgū ne tikai panākt krietni pārākas varas pozīcijas iepretim Kurzemes bruņniecībai, bet tādējādi arī iekarot sev respektējamu vietu starptautiskajā diplomātijā. Jēkabs, kurš, bez šaubām, kļuva par nozīmīgāko Kurzemes hercogu, bija ar labu izglītību, apbruņots ar teorētiskām zināšanām, kā darbojas moderna valsts un ekonomiskā pārvalde, turklāt viņš bija apceļojis Rietumeiropu laikposmā no 1634. līdz 1637. gadam, šai laikā uzturoties arī Anglijā, Francijā un Holandē, kuru ekonomisko un tirgus politiku viņš vēlāk ņēma par paraugu savas hercogistes attīstīšanai.⁴⁵ Arī viņa tuvākie līdzstrādnieki bija izglītoti un studējuši Leidenē (*Leyden*). Izmantojot gan hercoga lēni, kas bija divas piektdaļas liels no lauku apstrādes darbiem piemērotas zemes, gan arī uz šīs zemes dzīvojošo zemnieku (latviešu) darbaspēku, viņš tūlīt pēc Kurzemes hercoga amata ieņemšanas uzsāka lauksaimniecības racionalizēšanu hercoga muižas pēc Holandes parauga, ieviešot tajās Brandenburgas pārvaldes principus, pie kuriem piederēja arī pirmie soļi ceļā uz pārmaiņām no līdz šim dominējošās naturālās saimniekošanas uz sakārtotu naudas ekonomiku, kurā savukārt ietilpa arī muiža un akcīzes. Vienlaikus viņš veicināja daudzveidīgu manufaktūru dibināšanu, kam

piesaistīja ārzemju ekspertus. Īpaši tos iesaistīja tirdzniecības flotes izveidē. Pateicoties savas flotes izveidošanai, hercogam Jēkabam izdevās pamazām atbrīvoties no holandiešu starpniecības Baltijas jūrā un pašam iesaistīties starptautiskajā tirgus norišu aprītē. Tas aptvēra ļoti plašu darbības lauku, sākot ar tirdzniecības darījumiem ar Franciju, Spāniju, Holandi, Angliju un Dāniju, ieskaitot līdzdalību dzelzs rūdas ieguvē Norvēģijā, koloniju ieguvi Gambijā un Tobago, līdz pat plāniem par Persijas–Rietumeiropas zīda tirdzniecības ceļa veidošanu, kas vestu caur Krieviju un Kurzemi. Kā veiksmīgs augstzimušais uzņēmējs hercogs Jēkabs visnotaļ bija uzņemts laikmeta visaugstākajā vilnī, taču viņš diemžēl aprobežojās tikai ar savas hercogistes tiešā pārvaldībā esošās daļas saimniecisko attīstīšanu un tādējādi radīja, Oto Matīzena (*Otto Matiesen*) vārdiem runājot, “citu Kurzemi” (*das andere Kurland*) Kurzemē, neradot izmaiņas hercogistes sociālajās struktūrās un līdz ar to arī nedodot iedarbīgu stimulu visas zemes būtiskai reformēšanai, ko bremsēja viņam garantētās augstākā lēņa kunga privilēģijas bruņniecībai. Gluži otrādi – hercogs Jēkabs izvairījās no bruņniecības provokācijām, jo tās nenovēršami būtu novedušas līdz konfliktiem ar karalisko augstāko lēņa kungu, kas savukārt būtu traucējis vai pat apdraudējis hercoga plaši izvērstās diplomātiskās iniciatīvas.

Hercoga nemitīgās diplomātiskās aktivitātes kalpoja ne tikai kā drošības garants viņa militāri neaizsargātās hercogistes neitralitātes nodrošināšanai līdzās konfliktiem, ko risināja ietekmīgie kaimiņi – Zviedrija, Polija-Lietuva un Maskava; tādējādi hercogs arī mēģināja soli pa solim mazināt lēņa atkarību no Polijas-Lietuvas, kas viņam nozīmētu pakāpenisku atbrīvošanos no sava līdzšinējā lēņa kunga nosacījumiem un vienlaikus arī dotu rīcības brīvību iepretim bruņniecībai, lai iegūtu neierobežotas suverēna firsta varas tiesības agrās modernās valsts struktūras ietvaros. Viņa iedibinātie ciešie diplomātiskie kontakti ar tuvākajiem kaimiņiem, kā arī sakari ar Krievijas caristi un ar Anglijas karaļnamu, ar Franciju, Holandi, Dāniju un pat ar pāvestu bija nodrošinājuši hercogam starptautisku atpazīstamību, kas savukārt ļāva viņam baudīt pilnīgi patstāvīga firsta, nevis Polijas-Lietuvas vasaļa imidžu. Tā vismaz ārēji jau bija neliela lēņa atkarības mazināšanās. Acīmredzot sava svaiņa Brandenburgas kūrfirsta Frīdriha Vilhelma piemēra pamudināts, kurš 1657. gadā panāca, ka Prūsijas hercogiste, kurai līdz tam bija tāds pats Polijas-Lietuvas lēņa hercogistes statuss, iegūst suverenitāti, arī

hercogs Jēkabs 1658. gadā, otrā Ziemeļu kara laikā (1655–1660), uz Zviedrijas karaļa piedāvājumu krietni mazināt viņa lēņa atkarību atbildēja ar prasību pēc pilnas suverenitātes.⁴⁶ Šī prasība, gan ne daudz citā formā, bija diezgan nozīmīga 1656./1657. gada sarunās ar Poliju-Lietuvu, kura tobrīd bija nonākusi lielās militārās grūtībās, kā arī 1658. gada draudzības līguma projektā starp hercogu Jēkabu un caru Alekseju Mihailoviču (1645–1676), kurš solīja hercogam Jēkabam neatkarību gadījumā, ja viņš kļūtu par Polijas karali. Taču līgums netika parakstīts.⁴⁷ Tā paša gada rudenī militāras sadursmes laikā zviedru armijas daļas apcietināja hercogu un viņa ģimeni, kā ieganstu izvirzot apsūdzību, ka viņš esot iesaistīts sazvērēstībās ar Zviedrijas pretiniekiem, taču patiesībā tas droši vien bija atbēdības solis par hercoga protestu un nepakļaušanos Zviedrijas pārvaldībai. Hercogs tika aizvests uz Narvu, kur Ivangorodas cietoksnī pavadīja laiku līdz pat 1660. gadam, kad tika parakstīts Olivas miera līgums.⁴⁸ Atgriežoties Kurzemē, viņu sagaidīja posta aina, kas bija kaimiņvalstu karadarbības sekas. Nākamajās divās desmitgadēs hercogs gan ar lielu enerģiju centās atjaunot savu kuģubūvētavu, manufaktūras, tirdzniecības kontaktus un diplomātiskās attiecības, taču tas viņam izdevās tikai daļēji salīdzinājumā ar 1642.–1658. gada panākumiem.

Kurzemei izdevās piedzīvot ziedu laikus ekonomiskā ziņā, pateicoties vienam – ar agro jauno laiku mērauklu mērot – modernam hercogam. Taču, vai viņa tirdzniecības, industrijas un koloniālpolitiskās aktivitātes arī viņa pavalstniekiem “pavēra ceļu un kļuva par paraugu” (*den Weg gewiesen und ein Vorbild gegeben haben*), kā savas respektējamās monogrāfijas nobeigumā rezumējot raksta Valters Ekerts (*Walter Eckert*),⁴⁹ tas gan vēl nav tik viennozīmīgi apgalvojams. Vai vietējā muižniecība tiešām aizvien vairāk sāka pievērsties tirgus ražošanai, vai pilsētas un it īpaši ekonomiski spēcīgie tirgotāji tik tiešām guva atspērienu un radīja “uz pilsoņiem balstītu valsts finanšu ekonomiku” (*auf dem Bürgertum ruhende staatliche Finanzwirtschaft*)? Tie ir jautājumi, kuri jāpēta padziļināti. Ventspils, kas veidoja svarīgāko atbalsta punktu hercoga izvērstajai tirdzniecībai un kuģubūvei, piemēram, ilustrē tieši pretējo: no kuģubūvētavām un ražotnēm, kas atradās ārpus pilsētas, pati pilsēta un tās tirgotāji tikpat kā neguva nekādu labumu.⁵⁰ Taču lielākais ļaunums bija tas, ka hercogam Jēkabam, ņemot vērā bruņniecības privilēģijas, tika liegta sociālo struktūru modernizēšana. Jautājums gan ir, cik lielā

mērā viņš pats to vispār gribēja, jo, piemēram, muižas zemnieku statusā, uz kuriem tika attiecināti zemes apstrādes darbu pienākumi, viņš neieviesa nekādas izmaiņas. Tad vēl jo vairāk gribētos rast skaidrojumu, kāpēc, par spīti tam, 1660. gadā divi tūkstoši Kurzemes hercoga muižu zemnieku devās ceļā uz Rīgu, lai tur ar skaļām prieka gaviļēm sagaidītu savu hercogu atgriežamies no Zviedrijas trimdas.⁵¹ Ne tikai domājot par hercogu Jēkabu, daudzi jautājumi vēl nav atbildēti. Tie ir jautājumi, kas fascinējošā veidā vienlaicīgi skar pretrunīgus fenomenus, kas brīžiem atrodas saspēlē, brīžiem pretspēlē, – tas attiecas gan uz Austrumeiropai raksturīgajiem feodālajiem agrārajiem likumiem, kurus tik sīksti aizstāvēja muižniecība, gan uz hercogu rosinātiem impulsiem, raksturīgiem “modernajai” Rietumeiropas domāšanai.

* * *

Igaunija, Vidzeme un Kurzeme laika posmā no 16. līdz 18. gadsimtam tikai ļoti nosacīti ir bijusi iesaistīta procesos, kas skāra šī reģiona sociālo un ekonomisko attīstību un kas bija nozīmīgi agrariem jaunajiem laikiem Rietumeiropā. Baltijas provincēs šie trīs gadsimti mazāk kļuva par “centrālo pārslēgšanās laiku” (*zentrale Umschaltphase*, tā Ilja Mjeckis/*Ilja Mieck*), daudz vairāk un izšķirošāk šī reģiona attīstību noteica tas, kā “[sociālo] kārtu struktūras iekļāvās modernajā laikmetā” (*Hineinragen ständisch gebundener Strukturen in die Moderne*, tā Verners Konce/*Werner Conze*). Viduslaiku un moderno struktūru līdzāspastāvēšana bija visnotaļ raksturīga agro jauno laiku iezīme visur, tikai ar atšķirību, ka Baltijas reģionā “Austrumeiropas attīstības ceļa” ietvaros šis posms bija būtiski ilgāks nekā Eiropas rietumu un centrālajā daļā. Taču tas nebūt nenozīmē, ka tās jaunās izpausmes, ar kurām tiek asociētas cilvēku izturēšanās formas agrajos jaunajos laikos, Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē 17. un 18. gadsimtā nebūtu radušas atbalsi ne “valstī”, ne ekonomikā, ne sabiedrībā, ne kultūrā. Galvenokārt pateicoties Zviedrijai, Igaunija un Vidzeme tika konfrontēta ar daudzām novitātēm. Tāpat arī Kurzemes hercogi bija atvērti jauniem impulsiem. Taču uzskatāmi ir arī neveiksmju iemesli, kuru ilgtermiņā radītās sekas iespaidoja Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes iedzīvotājus. Šīs problēmas prasa intensīvāku pētniecību, lai atrastu Igaunijai, Vidzemei un Kurzemei precīzāku vērtējumu kopējā Eiropas agro jauno laiku vēstures

norišu kontekstā, taču tā ietvaros mudinātu vairāk izcelt igauņu un latviešu vēsturi kopumā.

Raksta pamatā ir referāts, nolasīts 62. Baltijas vēsturnieku konferencē, kas notika 2009. gada 6. jūnijā Getingenē (*Göttingen*). Parādzēts, ka teksts tiks iekļauts arī izdevumā “*Die Baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*”, ko kā papildinātu konferences materiālu krājumu izdošanai sagatavo Norberts Angermans (*Norbert Angermann*), Karstens Brigemans (*Karsten Brüggemann*) un Inna Peltsama-Jirjo (*Inna Pöhltsam-Jürjo*).

No vācu valodas tulkojusi *Maija Levāne*

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Sk. arī: Rudolf Vierhaus (1992). Vom Nutzen und Nachteil des Begriffs “Frühe Neuzeit”. In: Rudolf Vierhaus (Hg.). *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*. Göttingen, S. 13–26; Winfried Schulze (1997). Europa in der Frühen Neuzeit – Begriffsgeschichtliche Befunde. In: Heinz Duchhardt, Andreas Kunz (Hg.). “*Europäische Geschichte*” als historiographisches Problem. Mainz, S. 35–64; Nada Boškovska Leimgruber (Hg.) (1997). *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft*. Paderborn (šeit īpaši sk.: Ilja Mieck. Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen, S. 17–38); Anette Völker-Rasor (Hg.) (2000). *Frühe Neuzeit*. München; Luise Schorn-Schütte (2009). *Europäische Geschichte 1500–1789*. Paderborn; Helmut Neuhaus (Hg.) (2009). *Die Frühe Neuzeit als Epoche*. München (Historische Zeitschrift, Beiheft 49); Joachim Bahlcke (2012). *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit*. München (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 91).
- ² Sk. arī: Wolfgang Reinhard (1997). Sozialdisziplinierung-Konfessionalisierung-Modernisierung. Ein historiographischer Diskurs. In: Nada Boškovska Leimgruber (Hg.) (1997). *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft*. Paderborn, S. 39–56; Heinz Schilling (1994). Die Kirchenzucht im frühneuzeitlichen Europa. In: Heinz Schilling. *Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa*. Berlin, S. 13–40 (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 16); kā arī kritisko piezīmi par vienkāršojošo apgalvojumu – absolūtisma valsts esot patiesais labuma ieguvējs no baznīcas īstenotajiem sociāli disciplinējošajiem pasākumiem pie: Martin Brecht (1994). Protestantische Kirchenzucht zwischen Kirche und Staat. In: *Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa*, S. 41–48.
- ³ Roberts Brenners (*Robert Brenner*) šajā kontekstā ir ierosinājis kā problēmas centrālo jautājumu formulēt konkrētu vienas mazas Rietumeiropas

- daļas ārkārtīgi izteikto ekonomisko dinamiku, nevis kā galveno aplūkot Austrumeiropas “neveiksmi”, kas drīzāk atbilstu lēnajām pārmaiņām un attīstībai visā pārējā Eiropā. Sk.: Robert Brenner (1989). *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Development in the West*. In: Daniel Chivot (ed.). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, pp. 15–52.
- ⁴ Tas ļoti uzskatāmi atspoguļojas atsevišķos pārskatos un mācību izdevumos par tēmu “Jaunie laiki”, kuros Austrumeiropa ieņem tikai marginālu lomu. Sk.: Schorn-Schütte. *Europäische Geschichte 1500–1789*.
- ⁵ Zsigmond P. Pach (1964). *Die ungarische Agrarentwicklung im 16.–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*. Budapest (Studia Historica, Bd. 54).
- ⁶ Šādu viedokli pārstāv, piemēram: Nada Boškowska Leimgruber (1997). Vorwort. In: Nada Boškowska Leimgruber (Hg.) (1997). *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft*. Paderborn, S. 11–12; Helga Schultz (2000). Mecklenburg, Ostmitteleuropa und das Problem der Rückständigkeit. In: Ernst Münch, Ralph Schattkowsky (Hg.). *Festschrift für Gerhard Heitz*. Rostock, S. 21–52, šeit S. 28 (Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte, Bd. 1). Savukārt uz šādu apgalvojumu kritiski raugās: Holm Sundhaussen (1997). Die Ursprünge der osteuropäischen Produktionsweise in der Frühen Neuzeit. In: Nada Boškowska Leimgruber (Hg.) (1997). *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft*. Paderborn, S. 145–162, šeit S. 148.
- ⁷ Galvenokārt par šo jautājumu sk.: Holm Sundhaussen (1990). Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der Frühen Neuzeit. In: *Südostforschungen*, 49, S. 15–56; Sundhaussen. Die Ursprünge, S. 148.
- ⁸ Sundhaussen. Die Ursprünge, S. 150–153.
- ⁹ Christoph Schmidt (1997). *Leibeigenschaft im Ostseeraum. Versuch einer Typologie*. Köln, S. 9; Michael North (1999). Die Entstehung der Gutsherrschaft im südlichen Ostseeraum. *Zeitschrift für historische Forschung*, 26, S. 42–59, šeit S. 45.
- ¹⁰ Heinrich Kaak (1991). *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*. Berlin, S. 370 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. 79); Edgar Melton (1988). “Gutsherrschaft” in East Elbian Germany and in Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model. *Central European History*, 21, S. 315–349. Plašākas diskusijas par tādiem jautājumiem kā “muižkungu problēma” – šī fenomena rašanās, attīstīšanās un salīdzinājums – šeit nevar tikt izvērstas. Salīdzinājumam sk.: Jan Peters (2000). Gutsherrschaftsgeschichte und kein Ende. Versuch einer Auskunft zu aktuellen Ergebnissen und Schwierigkeiten der Forschung. In: Ernst Münch, Ralph Schattkowsky (Hg.). *Festschrift für Gerhard Heitz*. Rostock, S. 53–80; Markus Cerman. Agrardualismus in Europa? Die Gutsherrschaft im östlichen Mittel- und Osteuropa. Pieejams: <http://www.europa.clio-online.de/2010/Article=436> (skatīts 05.08.2010.).

- ¹¹ Heinz Schilling (1999). *Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten, 1250–1750*. Berlin, S. 184, 290–293.
- ¹² Par graudu eksportu no Baltijas telpas, par tā salīdzinoši mazo apjomu un attiecīgi nenozīmīgo ietekmi uz “refeodalizāciju” raksta: Enn Tarvel (1991). The influence of the Western Grain Market on the Agrarian Economy in North-Eastern Europe in the 15th to 18th centuries. In: Enn Tarvel (ed.). *The Role of Feudal Peasantry in History*. Tallinn, S. 191–193.
- ¹³ Par šo tēmu atsevišķi sk.: Sundhaussen. Der Wandel; Schultz. Mecklenburg, šeit īpaši: S. 27–34.
- ¹⁴ Sk.: Sundhaussen. Der Wandel, S. 24, 26; sk. arī: Schultz. Mecklenburg, S. 27–32.
- ¹⁵ Par šī kara tālejošajām sekām, īpaši attiecībā uz muižu saimniecības attīstību un dzimtbūšanas attīstību, uzskatāmi raksta: Vasilii Doroshenko (1960). *Ocherki agrarnoi istorii Latvii v XVI veke*. Rīga.
- ¹⁶ Runājot par Kurzemi, sk.: Heinrichs Strods (1994). Verkauf, Tausch und Schenkung von Bauern in Kurland vom 16. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. *Acta Baltica*, XXXI, S. 133–149.
- ¹⁷ Šeit sk.: Daniel Chirot (1989). Causes and Consequences of Backwardness. In: Daniel Chirot (ed.). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, pp. 1–52, šeit pp. 4–5.
- ¹⁸ Sundhaussen. Die Ursprünge, S. 161.
- ¹⁹ Sk.: Schultz. Mecklenburg, S. 29. Pēc Dorošenko pētījumiem ražas produktivitāte Vidzemē bija vēl krietni zemāka; sk.: Doroshenko. *Ocherki*, s. 121–124.
- ²⁰ Juhan Kahk (1999). *Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen?”* Tallinn, S. 156–157; Holm Sundhaussen (1983). Zur Wechselwirkung zwischen frühneuzeitlichem Außenhandel und ökonomischer Rückständigkeit in Osteuropa: Eine Auseinandersetzung mir der Kolonialthese. *Geschichte und Gesellschaft*, 9, S. 544–563, šeit S. 559–561.
- ²¹ Klaus Garber, Martin Klöker (2004). *Kulturgeschichte der baltischen Länder*. Tübingen; Martin Krieger, Michael North (Hg.) (2004). *Land und Meer. Kultureller Austausch zwischen Westeuropa und Ostseeraum in der Frühen Neuzeit*. Köln.
- ²² Teksts iekļauts: Erwin Oberländer, Volker Keller (2008). *Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795*. Paderborn, S. 72–93. Sk. arī Māriņes Jakovļevas recenziju, kura publicēta izdevumā *Nordost-Archiv*, XVIII (2009), S. 253–258. Recenzijā, norādot uz latviešu vēsturnieku pētījumiem, tiek paustas šaubas par šī dokumenta īstumu, respektīvi, par šo privilēģiju tiesiski likumīgo spēku. Šeit gan būtu iebilstams, ka, pat ja tās formāli nebūtu bijušas ar tiesisku spēku, jo tām trūka seima

- apstiprinājuma, tām bija politiska iedarbība, ko vēsturnieks nevar atstāt bez ievēribas.
- ²³ Erwin Oberländer (2007). Estland, Livland und Kurland unter polnisch-litauischer, schwedischer und russischer Herrschaft 1561–1705. In: Thomas Nicklas, Matthias Schnettger (Hg.) *Politik und Sprache im frühneuzeitlichen Europa*. Mainz, S. 153–168, šeit S. 160–161 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Abteilung für Universalgeschichte, Bd. 71). Gvido Straube norāda uz vācbaltiešu historiogrāfijā bieži pārspīlēti atainotajiem pretreformācijas centieniem Vidzemē, kam bija maz rezultātu: Gvido Straube (2003). Die “polnische Gegenreformation” in Livland – Ziele und Realitäten. In: *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – Społeczeństwo – Kultura*. Toruń, S. 117–123.
- ²⁴ Zīmīgas šeit bija Stefana Batorija izdotās *Constitutiones Livoniae a Stephano rege sancitae* (04.12.1582.), in: Matthias Dogiel (1795). *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae*. Tomus V, in quo ut universae Livoniae, ita speciatim Curlandiae et Semigalliae Ducatum res continentur. Wilna, Nr. CLXXXVII, S. 320–324. Runājot par Polijas-Lietuvas politiku sk.: Jürgen Heyde (2000). *Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650*. Köln, Weimar, Wien, Kap. I/1 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 16).
- ²⁵ Par Karla no Zēdermanlandes (*Karl von Södermannland*) priekšlikumiem un Vidzemes muižniecības atbildes reakciju uz to, sk.: Jürgen Heyde (1998). Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 47, S. 544–567, šeit S. 560.
- ²⁶ Turpat, 561.–567. lpp.
- ²⁷ Oberländer. Estland, S. 162–163.
- ²⁸ Detalizētāk par šo jautājumu sk.: Ralph Tuchtenhagen (2008). *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Wiesbaden, S. 186–220 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 5).
- ²⁹ Karl Inno (1972). *Tartu University in Estonia during the Swedish Rule (1632–1710)*. Stockholm, pp. 64–65.
- ³⁰ Par zviedru baznīcas politiku sk. arī: August Westren-Doll (1956). Die schwedische Zeit in Estland und Livland. In: Reinhard Wittram (Hg.). *Baltische Kirchengeschichte*. Göttingen, S. 87–109. Norādes atrodamas arī Ralfa Tuhtenhāgena (*Ralph Tuchtenhagen*) darbā par Zviedrijas politiku Baltijas provincēs (sk. 28. atsauci).
- ³¹ Pārskatu piedāvā šādi darbi: Stellan Dahlgren (1993). Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reiches. In: Aleksander Loit, Helmut Pirimäe (Hg.). *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Uppsala, S. 15–31; Aleksander Loit (1993). Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. In: Aleksander Loit (Hg.). *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Uppsala, S. 63–85 (Studia

- Baltica Stockholmensia, Bd. 11). Šis Aleksandra Loita raksts ar nosaukumu "Die ökonomische, soziale und politische Entwicklung in den baltischen Landen zwischen 1561 und 1721" ir lasāms kā 4. apakšnodaļa viņa pētījumā "Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten", kas publicēts krājumā: Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Hg.) (2008). *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Teil 1, Münster, S. 78–93 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bd. 70).
- ³² Juhan Vasar (1931). *Die große livländische Güterreduktion*. Dorpat; Edgars Dunsdorfs (1950). *Der große schwedische Kataster in Livland, 1681–1710*. Stockholm.
- ³³ Par zviedru agrāro politiku Kārļa XI valdīšanas laikā salīdzinoši sk. norādes: Dahlgreen. Der Schwedische Absolutismus, S. 20–24; Loit. Die baltischen Länder, S. 71–74.
- ³⁴ Par cara Pētera I solījumiem *Universalen* formā, kā arī par Vidzemes bruņniecības kapitulāciju sk.: *Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen* (1865). Hg. von C[arl] Schirren. Dorpat, S. 29–31 un S. 35–46, šeit S. 38, § 5.
- ³⁵ Īpaši tas attiecas uz kroņa muižu pārvaldi, taču arī uz zemnieku sūdzību tiesībām, sk.: Kahk. *Bauer und Baron*, S. 101; Mati Laur (1993). Der Einfluß schwedischer Gesetze auf das politische Leben des Ostbaltikums im 18. Jahrhundert. In: Aleksander Loit (Hg.). *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Uppsala, S. 251–256; Jaak Naber (1996). Volksbildung und Schulen der Esten in Est- und Livland im Zeitalter der Aufklärung. In: Ott-Heinrich Elias (Hg.). *Aufklärung in den baltischen Provinzen Rußlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln, Weimar, Wien, S. 73–94 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 15).
- ³⁶ Publicēts izdevumā: Oberländer, Keller. *Kurland*, S. 72–93, 98–103, 122–145.
- ³⁷ Turpat, 252.–287. lpp.; sk. arī: Mathias Mesenhöller (2005). Entwicklungspotentiale und -grenzen des Adelsparlamentarismus am Beispiel des polnischen Lehnsherzogtums und russischen Gouvernements Kurland. In: Roland Gehrke (Hg.). *Aufbrüche in die Moderne. Frühparlamentarismus zwischen altständischer Ordnung und monarchischem Konstitutionalismus 1750–1850*. Köln, S. 317–332.
- ³⁸ Sk. "Rigischer Rezeß Anno 1567, den 28. Februar: Die Foundation aller Kirchen", in: *Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands*, Bd. 2, hg. von F[riedrich] G[eorg] von Bunge, Dorpat, 1843, S. 168–173. Šis aktis paredzēja virkni pasākumu, ar kuriem varētu mainīt baznīcas iedibinātās attiecības. Detalizētu pārskatu par baznīcas iekārtu piedāvā: Theodor Kallmeyer (1851). *Die Begründung der evangelisch-lutherischen Kirche in Kurland durch Herzog Gotthard*. Riga.
- ³⁹ *Kirchen-Reformation des Fürstenthumbs Churland und Semigallien in Liefflandt. Anno domini 1570*. Rostock, 1572. Atkārtoti publicēts izde-

- vumā: Emil Sehling (Hg.) (1913). *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Bd. 5: Livland, Estland und Kurland. Leipzig, S. 49–66. Sk. arī: Andreas Zieger (1967). *Das religiöse und kirchliche Leben in Preußen und Kurland im Spiegel der evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Köln, Graz.
- ⁴⁰ Sk. “Mitauscher Receß Anno 1572 den 10. Martii”, in: *Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands*, Bd. 2, hg. von F[riedrich] G[eorg] von Bunge, Dorpat, 1843, S. 213–222, šeit S. 217.
- ⁴¹ Līdzās apjomīgajām vizitāciju aktīm Latvijas Valsts vēstures arhīvā Rīgā īpaši sk. Kurzemes superintendenta Paula Einhorna (*Paul Einhorn*) rakstus, kurš 17. gadsimta vidū intensīvi strādāja pie darba “Abgötterey und nichtigem Aberglauben, so vorzeiten aus der Heydnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen, und bishero in gebrauche blieben”, in: *Drei Schriften von Paul Einhorn und eine von Johann Wolfgang Böckler aufs neue wieder abgedruckt*. Riga, 1857, S. 72–86.
- ⁴² Sk.: Jürgen Petersohn (1963). *Fürstenmacht und Ständetum in Preußen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1587–1603*. Würzburg.
- ⁴³ Par hercoga Vilhelma disciplinēšanas pasākumiem un konfliktu, kas no tiem izrietēja, sk.: Volker Keller (2005). *Herzog Friedrich von Kurland (1569–1642). Verfassungs-, Nachfolge- und Neutralitätspolitik*. Marburg, S. 35–62 (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 11).
- ⁴⁴ *Die Regimentsformel und die Kurländischen Statuten von 1617*. Hg. und eingel. von Theodor Schiemann. Mitau, 1876. Šeit avota teksts publicēts latīņu valodā.
- ⁴⁵ Sk.: Walter Eckert (1927). *Kurland unter dem Einfluß des Merkantilismus. Ein Beitrag zur Staats- und Wirtschaftspolitik Herzog Jakobs von Kurland (1642–1682)*. Riga, šeit S. 46–49.
- ⁴⁶ August Seraphim (1904). *Die Geschichte des Herzogtums Kurland*. 2. Aufl., Reval, S. 128 (Livländische Geschichte, Bd. 3).
- ⁴⁷ Mārīte Jakovļeva (2007). Die Beziehungen zwischen Herzog Jakob von Kurland und Russland. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2, S. 24–56, šeit S. 48.
- ⁴⁸ Zviedrijas karalis Kārlis X interesantā kārtā šos notikumus pamatoja šādi: hercogs Jēkabs esot iepretim Zviedrijai piekopis “ekstrēmas liekulības” politiku (*Politik “extremer Falschheit”*), jo viņam karā ne tik daudz ir interesējusi savas hercogistes neitralitāte, cik patiesībā ir rūpējusi suverenitātes iegūšana, kā arī absolūta vara pār bruņniecību un pār pilsētām hercogistē. Tāpat viņa interesēs esot bijusi tirdzniecības novirzīšana no zviedru pārvaldītās Rīgas uz Mītavu/Jelgavu, kas tolaik bija hercogistes galvaspilsēta. Sk. “Friedens- und Kriegsbeschreibung von Anfang des 1657sten biß an das 1661ste Jahr”, in: *Theatrum Europaeum Continuum*, Bd. 8, Frankfurt am Main, 1693, S. 645–654, šeit S. 648.
- ⁴⁹ Eckert. Kurland, S. 253–254.
- ⁵⁰ Kerstin Siegler (2001). Aufstieg und Niedergang des Handelsplatzes Windau im 17. Jahrhundert. In: Erwin Oberländer (Hg.). *Das*

Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft. Bd. 2, Lüneburg, S. 197–238.

- ⁵¹ “Abschrift eines alten Originals: Kurze jedoch Eigentliche Beschreibung der Reise des Durchlauchtigen Fürsten und Herrn Jacobus, zu Liefland zu Curland und Semgallen Herzog [...] aus Ivangorod bis Riga und von dannen durch dero Herzogthum Semgallen und Curland bis dem Schlos Grobin glücklich vollbracht [...]. Libau d. 24. Julij 1660” (“Sena oriģināla noraksts: Īss, taču patiess augstdzimušā firsta un kunga Jēkaba, Vidzemes, Kurzemes, Zemgales hercoga [...] ceļojuma apraksts: no Ivangorodas līdz Rīgai, tas veda tālāk caur viņa Zemgales un Kurzemes hercogisti, līdz laimīgi nonāca galā, Grobiņas pilī [...]. Libavā/Liepājā 1660. gada 24. jūlijā”). *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, 7363. fonds, 3. apraksts, 182. lieta: Ungedruckte Kurländische und Piltensche Staatsschriften II, S. 215–217’, šeit S. 216’.

CONCEPT OF THE EARLY MODERN ERA AND THE HISTORY OF ESTONIA, VIDZEME AND KURZEME (1561–1795)

Erwin Oberländer

Professor emeritus, Department of History, Johann Gutenberg’s University in Mainz, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, Doctor honoris causa of the University of Latvia.
E-mail: oberleandere@gmx.de

The article analyses the relatively slower development of the economic and social structures of Eastern Europe in the 16th–18th centuries as compared to those of Western Europe. The first part of the article offers a brief description of the modernisation processes spreading from England and the Netherlands and the factors which prevented their establishment in Eastern Europe. The second part deals with the seeds of a will to change observed at that time in Estonia, Vidzeme and Kurzeme, as well as the effects of these reform changes on the inhabitants of the region.

Key words: modernisation, economic and social structure, agrarian constitution, “East European path of development”

Summary

The article is devoted to the question why the economic and social structures of Eastern Europe developed differently, or at least significantly more slowly, from the 16th to the 18th centuries, than in Western Europe, so that one also speaks of the “long early modern era” in Eastern Europe. In the first section, the essential features of the modernisation of the early modern era, spreading from England and the Netherlands, are first sketched out on the basis of the current state of research, and then the structural factors which impeded their becoming established in Eastern Europe are discussed. In the course of this, it becomes clear that the juxtaposition of medieval and modern structures was, it is true, a hallmark of the early modern era everywhere, but it was destined to endure considerably longer in the Baltic lands, as part of the “East European path of development”, than in Western and Central Europe. However, that does not mean that the changes of the early modern era in the patterns of behaviour of people, in the state, economy, society and culture would not have met with any response at all in Estonia, Livonia and Courland. As is shown in the second part of the article, there were certainly the first signs there, too, of a will to change characteristic for the early modern era. Above all Sweden ensured an intensive encounter with typically early modern era reform projects in Estonia and Livonia, and the dukes of Courland also gave appropriate impetuses again and again. Even if these failed, above all because of the stubborn resistance of the nobility (knighthood), we should inquire more thoroughly into the effects of these reform approaches on the inhabitants of the region than before in order thus to draw a more differentiated picture of the position of the Baltic lands in the history of Europe as a whole in the early modern era.

Iesniegts 15.05.2012.